

Nenad
Cambj

Odjel za arheologiju

Sveučilište u Zadru,

Obala Kralja Petra
Krešimira IV, 2, 23000
Zadar

nenad.cambj@gmail.
com

DVIJE NEOBJAVLJENE NADGROBNE STELE IZ OKOLICE DELMINIJA

Približno pred jedno desetljeće autor ovog priloga objavio je rad o početcima nadgrobne umjetnosti na području kasnijeg antičkog Ilirika. Posebnu pažnju on je posvetio tada nađenoj antropomorfnjoj steli s prikazima oružja, identifikacijskih atributa preminulog ratnika iz okolice Delminija (Borčani). Kasnije zaslugom kolege Darka Periše otkrivena su još dva fragmenta stela s prikazima oružja koja obogaćuju spoznaje o nastanku takvih stela. U ovom radu objavljuju se ta dva nova fragmenta. Očito je da se u Delminiju formirala radionica koja je izrađivala nadgrobne stele stiliziranih antropomorfnih stela ratničkog karaktera. Dosadašnji broj novim primjerima još je povećan. Čini se da su se radile „muške“ i „ženske“ stele s ikonografijom koja odgovara jednom, odnosno drugom spolu. Stele nastale u Delminiju imale su utjecaj i na formiranje nešto kasnijih također antropomorfnih stela iz Osinija (Sinj) od kojih neke nose i latinske natpise, a ilirska imena. Na vezu između delminijske i osinijatske produkcije ukazuje okrugli predmet (grudni štitić) sa zarotiranom rozetom na čitavom slobodnom polju iz Ruduše kod Sinja. Kasnije jedne i druge izvorno autohtone forme suzbija prodor rimskih oblika koji će u potpunosti nadoladati.

Ključne riječi: Delminij (Duvno), Osinium, stele, ratnička ikonografija

Na delmatskom se području, pred nešto više od jednog desetljeća pojavila skupina lokalnih antropomorfnih koncipiranih stela iz predrimskog doba, što je gotovo senzacionalno otkriće.¹ U Borčanima u Duvnu (Tomislavgrad) otkrivena je tada jedna iznimna nadgrobna stela svjedočanstvo antropomorfne koncepcije nadgrobnika koja je bila proširena na većem dijelu unutrašnjosti Ilirika (sl. 1). Pisac ovih redaka obradio je stelu u širem kontekstu klesarske vještine predantičkog doba.² Stela ima zanimljiv oblik (ukupna visina 80 cm, širina gore 38, a dolje u bazi spomenika 45, debljina stele je 14 cm). Gornji dio stele je uvučen i zaokružen. Gornji krajevi su izvučeni rudimentarno poput batrljaka (simulirajući ramena ruku). Bočne strane su malo zaobljene, a donji dio stele, trokutasto zašiljen (dužina 37 cm) služio je za uglavljivanje spomenika u zemlju. Sa strana, uz uzdužne strane javlja se jednostavna dekoracija. Gore je prikazana neka životinja (konj, visoka divljač) u najgornjem redu dva

1 Stela je otkrivena godine 2003. kad je pri zaravnavanju dvorišta pred kućom Marka Vukadina spomenik zahvatio bager i izbacio ga iz zemlje. Na steli se jasno vide tragovi zubi bagera. Čini se da se na tome mjestu nalazi barem još jedna stela koju je bager odlomio. Mali fragment je spašen, a veći je, čini se, ostao u zemlji. Stela i fragment se nalaze kod kipara B. Krištića u Duvnu. Na stelu je upozorio D. Periša i ponudio autoru ovoga priloga za objavu. Sva zasluga i zahvala pripada Darku Periši.

2 v. Cambi 2013a.

3 Usp. Cianfarani 1969: 31, T. LXXXIX-XCIV.

Slika 1. Ratnička stela iz Delminija (foto D. Periša).

Slika 2. Detalj ratničke stele na sl. 1. (foto D. Periša).

su okrugla ukrasna predmeta prsišta u kojima je zarotirana (Wirbl) rozeta. Ti okrugli predmeti su obješeni na tordiranom torkvesu koji je visio o „vratu“. Ispod, ali u sredini prikazan je okrugli, obrubljeni predmet, unutar kojega se nalazi još jedan također obrubljeni središnji krug koji uokviruju još četiri kruga s jednako ukrašenim rozetama. I središnji krug visi na dvije trake. Lijevo su dva koplja (jedno duže, drugo kraće), a desno je mač s pticolikim ukrasom kraja drške i nož s nasadom za dršku (sl. 2). Lijevo je pak minijaturni prikaz konjanika koji se bori s pješakom. Desno pri dnu jasno se vidi zakrivljeni bodož i mahaira. Prikazi su urezani kao i na svim nadgrobnim spomenicima iz unutrašnjosti kasnije rimske Dalmacije (bez niskog reljefa). Stela je nedvojbeno pripadala muškarcu (ratniku) što pokazuje oružje i duel konjanika i pješaka. Središnji prikaz kruga po svoj prilici predstavlja zaštitu prsišta koja je obješena oko vrata, slično kao i kod ratnika iz Kapestrana (blizu Pezara u Italiji),³ a dva kruga sa zarotiranim rozetama su dopuna većeg kruga i ukrasi opreme ratnika. Veći okrugli predmet nije isključeno da je štit. Stela je nedvojbeno pripadala istaknutom članu delmatskog društva.

Tom prigodom nađena su još dva fragmenta. Od njih je jedan bio stela sličnog karaktera koji ima udubljenje na gornjoj, a zaobljenje na bočnoj strani (sl. 3). Obje strane uz rubove uokvirene su urezanom dvostrukom trakom, kao i na prije spomenutom primjerku. Na prsištu je dekoracija spiraloidnog tipa, ali nema oružja, stoga je stela po svoj prilici pripadala ženi, jer su očuvani elementi ukrasnog, a ne ratničkog karaktera.⁴ Treći fragment nema ništa karakteristično i kao da nije dio nekog sličnog tipa spomenika, jer je bio kvadratičan (sl. 4), ali je pouzdano pripadao istom groblju u tumulu. I njemu su rubovi uokvireni jednostavno urezanom trakom kao i na svim ostalima.

Već ranije je na istom mjestu bio pronađen još jedan fragment stele koji je nestao, ali srećom očuvana se fotografija (sl. 5).⁵ Na fotografiji se vidi spomenik identičnog oblika, kao i na prije opisanom primjerku. Iako nije kompletno očuvan, fragment je potpuno jasan. Čini se da su bočne strane bile na jednak

4 Ovaj fragment je sličan onima iz Nezakcija. Usp. Cambi 2013: sl. 3, 4.

Slika 3. Fragment ženske stele iz Delminija (foto D. Periša).

Slika 4. Fragment nadgrobnog spomenika iz Delminija (foto D. Periša).

način blago zakrivljene, a uz njih teče identičan trakasti ukras. Gore su također batrljkasto prikazane ruke, što se vidi unatoč oštećenju. U sredini se nalazio identični krug ukrašen Wirbl rozetom koja je ispunjala čitavu unutrašnju površinu spomenika. Desno su jasno vidljiva dva koplja, a lijevo zakrivljeni bodež ili mahaira (također bez drške) i štitnik za šaku da je ne ozlijedi tetiva luka pri odapinjanju strijela. Svi ti predmeti nedvojbeno pokazuju da je stela pripadala ratniku.

Sve stele i fragmenti potječu iz velikog tumula u Borčanima pokraj Tomislavgrada. Tumul je nedvojbeno pripadao nekropoli lokalnog plemenskog saveza i vjerojatno bi iskopavanja dala još sličnih nalaza. Postojanje nekoliko čitavih stela i fragmenata jasno pokazuje da je u Borčanima ili u blizini bilo locirano produkcijsko središte, jednako kao u Nezakciju, okolici Bihaća (Japodi) ili u Osiniju (Sinj). Bit će sigurno još takvih stela u Borčanima, a nadati se je i u drugim važnijim delmatskim lokalitetima.

U međuvremenu od godine 2003. do nedavno Darko Periša, vrsni poznavatelj duvanjskog kraja i čitave Bosne i Hercegovine, poslao je ovdje potpisanom autoru slike dvaju fragmenata koji nisu iz Borčana, ali su iz neposredne blizine. Periša ga je u pismu pitao radi li se o još dvama fragmentima istog tipa stela, a autor ovog priloga je sačekao da malo temeljitije prouči fotografije. Poslije je na pitanje odgovorio da spomenici pripadaju istom tipu spomenika, odnosno istoj skupini koja rabi identični antropomorfni oblik i ratničku ikonografiju. Periša je dopustio objavu fragmenata, kao i u prvom slučaju.

Novi fragment je uzidan u kuću Marka Kovačevića koja je izgrađena još godine 1901. u selu Srđani ili Serđani u okolici Duvna (sl. 6). Stelu uzidanu u kuću u Srđanima fotografirao je oko 1973. također Ćiril-Ćiro Rajić. Fotografiju je piscu ovih teksta također proslijedio Darko Periša. Fotografija stela iz Srđana je naknadno nađena u Rajićevoj ostavštini. Prema usmenoj tradiciji obitelji Kovačević, stela je donesena iz okolice Mandine gradine, a to je oko

5 Stela je nađena godine 1972. Prigodom obilaska terena stelu je snimio dokumentarist Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru pokojni Ćiril (Ćiro) Rajić. Prema saznanju D. Periše ulomak se danas nalazi u Austriji (usmeno priopćenje).

dva kilometra od Liba, odnosno mjesta gdje su nađene stele u Borčanima. Kuća u Srđanima je srušena 2018. i 2019., a stela se do danas nalazi u vlasništvu obitelji. Visina ulomka je 66 cm; širina gornjeg dijela 54, a donjeg 53 cm. Debljina je oko 15 cm. Recentno natpisno polje je dugačko 33 cm, a široko (visoko) 21 cm.

Očuvani dio nedvojbeno pripada središnjem dijelu ratničke stele. Ona je elegantnija od one iz Borčana i na istom se mjestu širi prema gore. Kako je gore završavala, nije jasno, ali valja pretpostaviti jednako kao i u slučaju stele iz Borčana sa zaobljenom uvlakom, možda i torkvesom „oko vrata“. Donji dio tijela je malo zaobljen (nije okomit). Donji dio stele je namjerno odrezan da bude ravan radi lakše ugradnje. Po svoj prilici kao i u slučaju spomenutog primjerka iz Borčana, imao je zašiljen usad za ubadanje u zemlju. Nažalost, po sredini stele je usječeno uokvireno polje u koje je vlasnik, graditelj kuće napisao sljedeće: *Ovo je kuća Marka/Kovačević gradij(o)/godine 1901*. Polupismeni graditelj je zabilježio kad je gradio kuću. Natpis je, nažalost, oštetiо unutrašnju površinu stele, time i reljef. Poviše natpisa vidi se okrugla prsna zaštita (oklop ?) sa središnjim krugom oko kojega je koncentrično poslagano 6 okruglih, vjerojatno također metalnih dijelova zaštite, slično kao i na steli iz Borčana. Ti okrugli predmeti nosili su i ukras, ali ga je teško opisati jer su oštećeni, budući da je površina dosta izlizana. Pouzdano je ipak da nisu ukrašeni zarotiranim rozetama. Lijevo se jasno vidi duže, a do njega i kraće koplje. Desno je mač s kratkom drškom, a ispod jedan teško objašnjivi predmet izvrnutog T oblika.

Druga, također, nepoznata stela još je manji fragment (sl. 7). Dosada se vjerovalo da je posrijedi križ krajputaš, ali kad se malo bolje zagleda spomenik vidi se isto zakrivljeni oblik tijela koji se prema gore proširuje i vjerojatno također završava zaobljenim udubljenjem kao i kod ostalih stela iz okolice Duvna. Ono što je pak najvažnije jest da je na sredini okrugli prsni štitnik po obliku i detaljima potpuno jednak fragmentu iz Srđana. U sredini je središnji zaštitnik (umbo), a sa strana još manjih 6 okruglih vjerojatno metalnih zaštitnika-ukrasa koji je gotovo standardni i najvažniji predmet svih delminijskih stela. Ovi okrugli predmeti su po svoj prilici zaštita najosjetljivijeg prsnog dijela tijela ratnika. Štitnik je vjerojatno bio od kože, a okrugla ojačanja od metala. Već je spomenuto da je moguće da se radi o štitu. Srednji okrugli dio ima na sredini urezani križ dok ostali nemaju nikakvog ukrasa. Teoretski govoreći križ je mogao biti i sekundarno uparan, ako je doista bio upotrijebljen kao krstača. S obzirom na veličinu fragmenta nisu se sačuvali nikakvi drugi predmeti ili oružje. Jedino što se još vidi su trake ispod okruglog oklopa koje su služile za njegovo vezivanje. Dimenzije ovih spomenika nisu poznate potpisanom auto-

Slika 5. Fragment ratničke stele iz Delminija (izgubljen) (foto Ć. Rajić).

Slika 6. Fragment ratničke stele iz Srđana kod Duvna (foto Ć. Rajić).

Slika 7. Fragment stele iz Delminija (foto D. Periša).

ru, ali će po svoj prilici biti slične steli iz Borčana (sl. 1). Postoji mogućnost da su postojale dvije nekropole - jedna ispod Delminija i druga uz glavno svetište na Mandinoj gradini ili jedna jako velika i izdužena nekropola.⁶

Zajedničke karakteristike svih „muških“ stela su oblik s „batrljicama“, grudna zaštita s ili bez ukrasa te oružje. Redovno se pojavljuju dva koplja (duže i kraće) te mač i bodež. Ovakav repertoar oružja i opreme dobro se slaže s ratničkom karakterom na dvije gore spomenute stele iz Borčana. Sve navedeno upućuje da su posrijedi stele ratnika koje su stilizirano antropomorfne. Nove stele još snažnije potvrđuju da je u Duvnu postojala kamenoklesarska radionica koja je oblikovala tipizirani oblik i izrađivala nadgrobne spomenike za upotrebu ratničke elite. Iznenađenje je da se u delmatskoj sredini pojavila takva produkcija bez kontakta s grčkim svijetom (za Rimljane je još prerano). Grčki su oblici na istočnom Jadranu posve različiti.⁷ Najbliže paralele pojavljuju se i Istri i na japodskom području, ali delmatski primjeri su ipak posve drukčiji i autonomni.⁸ Jedina srodnost je u antropomorfnoj koncepciji. Sličnosti, samo u skromnijem obliku, duvanjske stele imaju jedino s daunijskim (Monte Gargano) koje su brojnošću i ikonografskim specifičnostima jedinstvena mediteranska pojava, ali bez snage za prodor na šira područja, čak i u svojoj bližnjoj okolini.⁹

Kako datirati stele iz Borčana? Oružje pokazuje latenoide oblike i po svoj prilici su to predrimski spomenici koji pokazuju visoku razinu delmatske civilizacije u središtu njihove izvorne postojbine. Vjerojatno je riječ o spomenicima iz IV./III. st. prije Kr.¹⁰ Prikazano oružje je tek neznatna indicija za kronološko određenje, ali duga tradicija istih forma je svakako ograničavajući faktor. Iako su oblici oružja jasni, to po svoj prilici ne mogu biti pouzdani oslonac za dataciju.

6 Podatci iz pisma Darka Periše od 27. travnja godine 2022.

7 Grčke stele su arhitektonskog ili stiliziranog arhitektonskog tipa. Usp. Cambi 2013: 20–22, sl. 16–19.

8 Cambi 2013: 19–20., sl. 10–15.

9 Nava 1980: tab. LXXXVI, 255; LXXXVIII, 295; CLXIV, 580; Kukoč 2009: sl. 92, 93.

10 Cambi 2013: 33 (usp. kronološku tablicu).

Ovih nekoliko spomenika dokazuje da se prehistorijska tradicija antropomorfnih sepulkralnih spomenika na iliričkom području nije ugasila s nezakcijskim i japodskim figurama i sličnim keramičkim idolima malog formata. Borčanske stele imaju svoj nastavak, ne, doduše, u Delminiju nego malo južnije, također na delmatskom području. U istraživanju, naime, na nekropoli u Ruduši u Sinju, na gradilištu nekadašnje ciglane, otkrivena je prilično velika nekropola na kojoj je nađeno 5 nadgrobnih stela veoma zanimljivih oblika.¹¹ Od njih su dvije antropomorfne, a dvije arhitektonske. Jedna je stela žene Paio, kćerke Totija, koja je antropomorfnog oblika u haljini s rubnim ukrasom te fibulama na ramenima i ogrlicom (sl. 8), dok je druga stela stela muškarca Verzona s uzdignutim ramenima i rozetom koja predstavlja glavu (sl. 9). Po sredini je primitivno pisani latinski natpis, čak i po obliku slova. Anepigrafska pak arhitektonska stela po sredini ima krug sa zarotiranom rozetom koja zauzima čitavo polje ispod zabata (sl. 10). Na potonjoj steli sa strana zabata nema akroterija. Ovaj krug je zapravo posudba od delminijskih stela, bez obzira na arhitekturu spomenika. Taj predmet treba smatrati stiliziranom grudnom zaštitom ratnika koja je transponirana u dekorativnu namjenu. On je poveznica osinijatskih i borčanskih nadgrobnih spomenika, produkcijskih centara unutar delmatske zajednice. Ruduške stele pokazuju zanimljivu mješavinu autohtonih tradicija, u prvom redu antropomorfno zamišljene spomenike sa

Slika 8. Stela djevojke Paio iz Ruduše kod Sinja (foto N. Cambi).

Slika 9. Stela Verzona iz Ruduše kod Sinja (foto N. Cambi).

Slika 10. Anepigrafska stela iz Ruduše kod Sinja (foto N. Cambi).

¹¹ Gabričević 1987: 9–103, T. I–III.

¹² S obzirom na prije iznesenu autohtonu komponentu vjerojatnija je nešto ranija datacija pojave od prijedloga koji je iznio Gabričević 1987: 51.

specifičnom dekoracijom, tehnikom graviranja, ilirskim imenima i latinskim jezikom specifične morfologije. Sve to zajedno upućuje na vrijeme kad su se miješale lokalne tradicije s prodorom rimskih utjecaja, a to bi bilo vrijeme kasne Rimske Republike.¹²

Borčanske i ruduške stele pokazuju da su antropomorfni oblici koji su poznati u Nezakciju i na području Japoda našli svoj vlastiti izraz i na delmatskom području i to ne samo u Delminiju, nego i na osinijatskom području, gdje su izvorni oblici doživjeli i rimski utjecaj koji se u prvom redu očituje u upotrebi latinskog jezika, dok su delmatska imena ostala neizmjenjena, te u pojavi postupne arhitektonizacije. Nedvojbeno je da smo na samom početku poznavanja fenomena nadgrobnih spomenika iz predrimskog doba. Iako je u posljednjih pedesetak godina došlo do otkrića stela iz Borčana, očekuju se novi nalazi, kao i u slučaju sinjske okolice.

LITERATURA

Batović 1987

Š. Batović, "Istarska kultura Željeznog doba", *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar* 26, *Razdio povijesnih znanosti* (13), 1986/87, Zadar, 1987, 5–74.

Cambi 1984

N. Cambi, "Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira", in A. Benac (ed): *Simpozijum „Duhovna kultura Ilira“*, Herceg Novi, 4-6. novembra 1982., Posebna izdanja Akademija Nauka BiH, knj. LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 11, Sarajevo, 1984, 105–117.

Cambi 2002

N. Cambi, *Antika. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Zagreb, 2002.

Cambi 2005

N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005.

Cambi 2013

N. Cambi, "Pregled razvoja nadgrobnih spomenika u Dalmaciji / A Review of the Development of the Funerary Monuments in Dalmatia", in: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba rimskog carstva / Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 17–99.

Cambi 2013a

N. Cambi, "Razvoj nadgrobnih spomenika predrimskog doba na području istočne obale Jadrana", *Diadora* 26/27, 2012/2013, Zadar, 2013, 395–419.

Cianfarani 1969

V. Cianfarani, *Antiche civiltà d' Abruzzo*, Roma, 1969.

Di Filippo Balestrazzi 1989

E. Di Filippo Balestrazzi, "Due rilievi greci di provenienza veneta e problema della scultura greca in Adriatico", *Archeologia Veneta* 12, Padova, 1989, 57–59.

Ferri & Nava 1974

S. Ferri & M. L. Nava, *Stele Daunie, Mafredonia*, 1974.

Gabričević 1980

B. Gabričević, "O počecima rimske provincijalne umjetnosti u Liburniji", *Diadora* 9, Zadar, 1980, 251–271.

Gabričević 1987

B. Gabričević, "Sunce kao ishodište religijskog poimanja svijeta", in: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987, 7–103.

Gimbutas 1982

M. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe. 6500 – 3500 BC. Myths and Cult Images*, London, 1982 (reprint 2007.).

Hoerness 1895

M. Hoerness, "Vorrömische Grabstein von Jezerine", *Wissenschaftliche Mitteilungen Bosniens und Herzegowina III*, Sarajevo, 1895, 516–518.

Hoffiller 1928

V. Hoffiller, "Idol od ilovače iz Dalja", *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva XV*, Zagreb, 1928, 249–255.

Jurkić 2005

V. Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre, I., Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, Zagreb, 2005.

Kukoč 1987

S. Kukoč, "Histarska plastika u kontekstu umjetnosti jadranskog područja od 7. do 5. st. pr. n.e.", *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar* 26, *Razdio povijesnih znanosti* (13), 1986/87, Zadar, 1987, 75–112.

Kukoč 2009

S. Kukoč, *Fragmenta symbolica*, Split, 2009.

Nava 1980

M. L. Nava, *Stele Daunie*, Firenze, 1980.

Nava 1992

M. L. Nava, *Le stele della Daunia, Principi, Imperatori, Vescovi. Due milla anni di storia a Canosa*, Bari, Venezia, 1992.

Olujčić 2007

B. Olujčić, *Povijest Japoda, Pristup*, Zagreb, 2007.

Raunig 1974

B. Raunig, "Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici", *Starinar* XXIII, Beograd. 1974., 23–47.

Raunig 2004

B. Raunig, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*, Sarajevo, 2004.

Rendić-Miočević 1989

D. Rendić-Miočević, "Jedan prilog tipologiji i datiranju "japodskih" osuarija", in: *"Iliri i antički svijet"*, Split, 1989, 613–620.